

JAC. MOLESCHOTT LEZING 2026

door

John Morijn

Democratie is een werk-aan-de-winkelwoord

Tekst van de lezing gehouden in de Clubzaal van de Verkadefabriek op zondag 15 november 2025, met een voorwoord en inleiding door Frans van Gaal.

Dit is de tweede lezing idie de stichting Jacob Moleschott organiseert.

STICHTING JAC. MOLESCHOTT 'S-HERTOGENBOSCH

Voorwoord

Door Frans van Gaal, voorzitter

In november 2024 richtten vijf inwoners van de stad 's-Hertogenbosch de stichting Jacob Moleschott op. Doel: de naam Jacob Moleschott (1822-1893) en zijn gedachtegoed bij een breed publiek bekend te maken en levend te houden. Een grotere wetenschapper heeft 's-Hertogenbosch niet voortgebracht. Moleschott genoot in zijn tijd internationaal gezag. Zijn leven en werk staan in dienst van de wetenschap, sociale vooruitgang, democratie en menswaardigheid.

Vandaag zijn die waarden nog steeds hoogst actueel. Immers, de wetenschapsbeoefening staat onder druk. In de huidige tijd groeit de tweedeling in de samenleving. Deze groeiende tweedeling en polarisatie staan een harmonische samenleving in de weg en bedreigt deze zelfs. De macht van het geld lijkt zo immens en onbegrensd dat democratische waarden in gevaar zijn en autocratie op de loer ligt. Veel verworvenheden, die door emancipatie en sociale vooruitgang zijn bereikt, staan in heel Europa op de tocht.

Als kritisch beschouwer van religie in het algemeen en de katholieke Kerk in het bijzonder was Moleschott tot ver in de twintigste eeuw een omstreden persoon, zeker in zijn toenmaals overwegend katholieke geboortestad. We moeten hem zelfs rehabiliteren om de geschiedenis recht te doen en ervoor te zorgen dat hij onderdeel wordt van ons collectieve geheugen. 's-Hertogenbosch kan wel een icoon van progressief, humanistisch en democratisch denken.

De Moleschottlezing is een manier om zijn gedachten weer in de actualiteit te brengen. De stichting in oprichting organiseerde in 2023, ter gelegenheid van de 200ste geboortedag van Moleschott, een symposium over de actuele betekenis van zijn werk. De stichting wil ook een monument ter nagedachtenis aan Moleschott tot stand brengen.

Voordeel van een lezing...? De stad 's-Hertogenbosch doet zo mee met het rijtje steden dat verbonden is met prominente lezingen zoals de Jan Terlouwlezing, de Abel Herzberglezing, de Anton de Komlezing, de H.J. Schoolezing, Bilderdijklezing en de Johan Huizingalezing. Geheel in de geest van de veelzijdige Moleschott moet de lezing een uitdagend karakter hebben. In het licht van Moleschotts oeuvre kan het filosofisch van aard zijn, maar ook weer heel 'praktisch' en dichtbij de mensen. Moleschott was immers filosoof en wetenschapper, maar even zo goed politicus en praktisch werkend arts. Een Moleschottlezing moet pregnant, gedurfd, patroon-

en taboedoorbrekend zijn. We gaan als organisatoren geen controversiële onderwerpen niet uit de weg. De spreker mag kritische, uitgesproken en ongewone opvattingen hebben. We zoeken naar denkers, publicisten, schrijvers, wetenschappers, politici en initiatiefnemers die hun nek uitsteken voor democratie en voortgaande emancipatie. In de eerste af levering van de Moleschottlezing kozen we voor Thomas von der Dunk, cultuurhistoricus.

Nu in het jaar 2026 staat John Morijn centraal. Morijn, bijzonder hoogleraar recht en politiek in de internationale betrekkingen, hij geeft zijn visie over de stand van de rechtsstaat en doet onderzoek naar het afglijden van democratische rechtsstaten en voert daarbij ook actie. 'Wat in Polen en Hongarije gebeurde kan ook in Nederland', stelt Morijn. Hij stelt daarbij: 'Wetenschap is niet alleen maar op je krent zitten en midden in de nacht boeken schrijven.' Moleschott had het ook kunnen zeggen.

Jacob Moleschott

's-Hertogenbosch, 1822 - Rome, 1893

De in 's-Hertogenbosch geboren Jacob Moleschott groeit in de negentiende eeuw uit tot een groot, internationaal bekende denker en interdisciplinair wetenschapper. Toch zijn er meer Bosschenaren die hem niet kennen dan wel en is hij in Nederland ook een grote onbekende. Zijn leven is bijzonder productief. Hij is arts met een praktijk; hij is wetenschapper en doceert fysiologie (voedingswetenschappen) en filosofie. Hij is een vernieuwer, initiator, emancipator, democraat, politicus en een vrij- of autonoom denker.

Zijn loopbaan volgt vooral het spoor van de wetenschap en zo belandt hij achtereenvolgens in Utrecht, Heidelberg, Zürich, Turijn en uiteindelijk aan de Universitá Sapiënza in Rome. In zijn leven en werk is er één constante: de missie om op basis van wetenschappelijke verworvenheden de omstandigheden te verbeteren waarbinnen waarin de mens leeft. In de loop van zijn leven weet hij steeds opnieuw op hoog niveau middelen in te zetten om zijn sociaal gedreven werk verder te brengen. De wetenschap staat voor hem in dienst van de vooruitgang der mensheid.

In Italië engageert Moleschott zich met de Risorgimento, de glorende Italiaanse eenheidsstaat en vorming van de natie. Hij maakt tussen 1876 en 1886 deel uit van de Italiaanse senaat. Op dit podium neemt hij het op voor de door misoogsten en aardappelziektes geplaagde paupers op het Italiaanse platteland. Hij zet daarbij zijn wetenschappelijke kennis in voor meer bestaanszekerheid. In 1880

pleit hij voor invoering van het vrouwenkiesrecht en het recht op echtscheiding. Zijn voortdurende pleidooi voor een sociale politiek maakt hem tot 'vader van de verzorgingsstaat', aldus oud-politicus en filosoof Ronald van Raak, hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Moleschotts beroemdste uitspraak is ongetwijfeld 'Ohne Phospor keine Gedanken,' zonder fosfor geen gedachten, waarmee hij stelt dat het brein niet los van het lichaam staat: het denken is mede afhankelijk van gezonde voeding (die fosfor bevat) en goede omstandighedendigheden (zoals meer daglicht in woningen). Het wordt zijn leidende gedachte, waarin zijn politieke, filosofische, maatschappelijke en medisch-wetenschappelijke kennis en visies samenkomen. In 1892 neemt Moleschott samen met andere Europese intellectuelen stelling tegen het dan oprukkende antisemitisme.

Moleschotts leven en werk staan in dienst van de wetenschap, sociale vooruitgang, democratie en menswaardigheid. Vandaag zijn die waarden nog steeds hoogst actueel. Immers, de wetenschapsbeoefening staat onder druk. In de huidige tijd groeit de tweedeling in de samenleving. Deze groeiende tweedeling en polarisatie staan een harmonische samenleving in de weg en bedreigt deze zelfs. De macht van het geld lijkt zo immens en onbegrensd dat democratische waarden in gevaar zijn en autocratie op de loer ligt. Veel verworvenheden, die door emancipatie en sociale vooruitgang zijn bereikt, staan in heel Europa op de tocht.

We zien dat mensen worstelen met vragen over gezonde voeding en een gezonde geest. Moleschotts opvattingen en raadgevingen kunnen, vertaald naar de huidige tijd, een belangrijke inspiratiebron zijn.

Jacob Moleschott

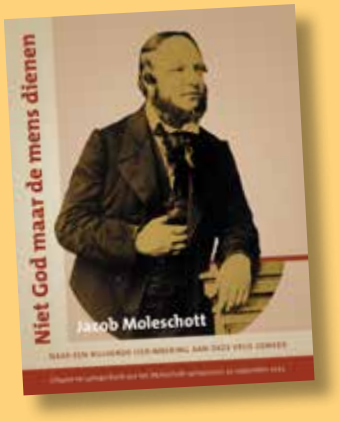
's-Hertogenbosch 1822 - Rome 1893
Hoogleraar voedingsleer, filosoof, emancipator, lid van de Italiaanse senaat. Borstbeeld van Jacob Moleschott door Pier Pander (1864–1919). Gipsen model, 1899, Pier Pander Collectie, Historisch Centrum Leeuwarden.

Als kritisch beschouwer van religie in het algemeen en de katholieke Kerk in het bijzonder was Moleschott tot ver in de twintigste eeuw een omstreden persoon, zeker in zijn toenmaals overwegend katholieke geboortestad. Lange tijd leefde en werkte hij bovendien in het toen verre Italië. Zo raakte Moleschott verguisd en vergeten. We doen de geschiedenis recht als we ervoor zorgen dat hij onderdeel wordt van ons collectieve geheugen, niet alleen in 's-Hertogenbosch, maar in heel Nederland. Hij is te inspirerend om hem te vergeten, sterker nog: hij is een landgenoot om trots op te zijn.

Jacob Moleschott op Oekraïnse postzegel

*De 200ste geboortedag van Moleschott (*9-8-1822) is voor de posterijen van Oekraïne aanleiding om in 2022 een post-zegel uit te brengen met zijn beeldtenis erop.*
De postzegel werd in januari 2023 gevonden op een veiling en gekocht van een postzegelvereniging uit kyiv. Een Oekraïnse vriendin van John Morijn herleidde de herkomst van de postzegel in voorbereiding van deze lezing (zie pagina 8).

In september 2023 heeft de, toen nog, Initiatiegroep Jacob Moleschott ter ondersteuning van het symposium een magazine uitgegeven met uitgebreide informatie over Jacob Moleschott vanuit verschillende invalshoeken.

Jacob Moleschottlezing 2026

Democratie is een werk-aan-de-winkelwoord

Wat Nederlanders kunnen leren van Poolse en Hongaarse rechtsverdedigers

15 november 2026

Tekst van de lezing door John Morijn

Deze tekst is ook beschikbaar in boekvorm, zie onze website.

John Morijn tijdens zijn lezing op 15 november 2026. Foto: Hans Kessens.

© tekst, John Morijn, Den Haag, november 2026.

Uitgegeven door de Stichting Jacob Moleschott,
's-Hertogenbosch, november 2026.
Van deze tekst is via de website een papieren versie beschikbaar.

STICHTING JAC. MOLESCHOTT 'S-HERTOGENBOSCH

www.jacobmoleschott.nl
info@jacobmoleschott.nl

Democratie is een ***werk-aan-de-winkelwoord***

Wat Nederlanders kunnen leren van Poolse en Hongaarse rechtsverdedigers

Door John Morijn

Jacob Moleschottlezing 2026

's-Hertogenbosch 15 november 2026

Geachte bestuursleden van de Stichting Jacob Moleschott,

Beste aanwezigen,

Laat me beginnen met het uitspreken van mijn dank voor deze bijzondere uitnodiging. Als enigszins nomadisch werkende wetenschapper met Brabantse wortels, die recentelijk zowel in Duitsland als Italië gasthoogleraarschappen bekleedde, was het bijzonder te ontdekken dat ik daarmee in fysieke zin in de voetsporen trad van Jacob Moleschott. Deze indrukwekkende Bosschenaar studeerde en onderwees in Heidelberg en op meerdere plekken in Italië, onder andere aan de Romeinse universiteit met die ultieme naam, La Sapienza – de Wijsheid. Na een jaar in Berlijn werkte ook ik in 2025, bijna 200 jaar nadat Moleschott dat vele jaren deed, kort bij juist die wetenschappelijke tempel. Zoals Moleschott combineer ik wetenschap en praktijk. Zo werk ik sinds 2024 via een grote Duitse ontwikkelingsorganisatie aan, en soms in Oekraïne als rechtsstaatadviseur voor, de EU-toetredingsonderhandelingen. Mijn interesse was dus direct gewekt toen ik in het mooie magazine van de Stichting ontdekte dat Moleschott in 2022, twee eeuwen na zijn geboortejaar, op een Oekraïense postzegel was verschenen (zie afbeelding op pagina 5).

Ik zal het eerlijk toegeven. Voordat ik werd uitgenodigd voor deze lezing, had ik nog nooit van Jacob Moleschott gehoord. Sindsdien heb ik veel van en over hem gelezen. Dat heeft me gesterkt in de gedachte dat veel meer mensen over hem zouden moeten horen. Hij was een bijzondere wetenschapper, publieke intellectueel, politicus, feminist en Europeaan. Moleschott werkte als hoogleraar, zoals gebruikelijker was in die tijd, aan veel uiteenlopende zaken. Al

werd hem op enig moment rond 1846 een benoeming voorgesteld aan de Universiteit Utrecht op een domein dat enigszins is gelieerd aan het mijne, als universitair docent medisch ***recht*** – hij weigerde overigens beleefd – werkte Moleschott voornamelijk aan fysiologie. Hij was bijzonder progressief voor zijn tijd, en eigenlijk ook nog naar huidige maatstaven. Zo maakte hij zich hard voor vrouwenkiesrecht. Hij werd ook politiek actief in Italië en focuste zich op armoede. Moleschott gaf zelfs ***avant la lettre*** vorm aan het juridische concept van Europees burgerschap, dat vandaag de dag ook passief kiesrecht in andere landen behelst – al geldt dat nu juist nog altijd niet voor het nationale politieke niveau. Hij bedreef democratie met handen en voeten in plaats van alleen met een pen – iets wat meer mensen ook vandaag de dag zouden moeten doen, zoals ik vandaag zal betogen.

Mijn perspectief is anders en vanzelfsprekend veel bescheidener dan dat van Moleschott. Als Groningse hoogleraar rechten ben ik vanwege mijn langlopende wetenschappelijke belangstelling voor bescherming van de rechtsstaat, waar ik in 2009 in Italië op promoveerde, sinds 2019 veel met Polen en Hongarije bezig geweest. Hier kwamen, in eerste instantie via doodnormale verkiezingen in plaats van door gewapende opstanden, autocratische politici aan de macht. Zij gebruikten vervolgens hun positie, en vaak juist allerlei juridische trucs om de rechtsstaat snel aan te tasten. In beide landen heb ik bij mijn onderzoek heel veel verschillende mensen van heel dichtbij zien vechten voor het behoud van hun democratie. Nu zie ik ze daar, gelukkig, werken aan het opnieuw opbouwen ervan. Ik kom nog steeds in beide landen. Wat me erg opviel is dat deze toch ongewone en vaak bijzonder moedige mensen erg vergelijkbare verhalen vertelden en tegen gelijksoortige problemen en reacties aanliepen.

In 2023, net na de verkiezingsuitslag in een land dat we hier allemaal veel beter kennen, waarschuwde ik vanuit Amerika – waar ik dat jaar aan Princeton werkte – op basis van mijn onderzoek voor de dynamiek die een kritische massa van anti-rechtsstatelijke politiek heel snel kan geven. Dat genereerde tot mijn verbazing in korte tijd veel aandacht in de Nederlandse media. Ik gaf drie weken achter elkaar vrijwel dagelijks meerdere interviews. Maar de grondhouding van de reacties die ik veelal zowel voor als achter de schermen ook voelde, is iets waarover ik tot op heden nog niet in het openbaar vertelde en die vandaag juist mijn uitgangspunt is: ik

merkte aan alles dat velen in Nederland me toch een beetje zagen als onnodig alarmistisch. Want, hallo, wij zijn toch Nederland!

Zes maanden later werd dat zogenaamde alarmisme al wat vaker gezien als mogelijk realisme. Ik merkte dat, omdat dezelfde journalisten die me eerder interviewden zich opnieuw meldden en dezelfde mensen via privéberichten op sociale media wederom op de lijn kwamen. Dat was nadat wij-zij politiek, onder andere door wel ***heel*** gemakkelijke facilitering door middenpartijen, ***nog*** meer ruimte kreeg en zo was verergerd. Dat was nadat regeerakkoordplannen over beperken van budgetten voor publieke media en onderzoek vorm kregen. Dat was nadat we in een debat terecht waren gekomen over hoe er zogenaamd een asielnoodtoestand zou bestaan. Ik schreef daar toen een opiniestuk over, omdat juist Viktor Orbán het juridische paardenmiddel van het uitroepen van een noodtoestand consistent had ingezet, achtereenvolgens vanwege migratie, COVID en de Russische invasie in Oekraïne. Ik zag dus met name ***zijn*** drijfveer: een poging om het parlement ten faveure van de regering op grotere afstand te zetten op een deelonderwerp, met een deur op een kier om dat later ook op ***andere*** deelonderwerpen te gaan doen – een directe aantasting van de kern van onze democratie.

Het lijkt na de vorige verkiezingen inmiddels natuurlijk allemaal weer kalmer. Velen hebben weer een gevoel van ***business as usual***. Aandacht vragen voor democratisch burgerschap loopt nu dus aan tegen een hernieuwd *waar-maak-je-je-druk-om*? We dreigen wederom de koele, klinisch-analytische en Europese blik te missen die Jacob Moleschott ons van buiten Nederland zou hebben gebracht: tijdens de laatste verkiezingen is het smaldeel van uiterst rechtste partijen in ons parlement namelijk juist verder ***toegenomen***. Het is alleen meer gefragmenteerd geraakt. Maar daardoor is het politieke speelveld voor partijen die de democratie volledig respecteren natuurlijk verder verkleind. Bovendien kan uiterst rechtse fragmentatie ook weer snel veranderen.

We zijn in Nederland – om in Moleschott-eigen medische termen te blijven – dus verre van immuun. Maar, en dit is het thema van mijn lezing vanmiddag, minder dan in Polen en Hongarije, zie ik hier een actieve ***can do***-houding als het gaat om het verdedigen van onze democratie. Misschien is dat wel het geval ***omdat*** wij Nederlanders, nu we al zolang in stabiliteit en rust leven, geen duidelijk antwoord meer weten op de zeer praktische voorvraag – ***do what?*** Wat precies kunnen en moeten we ***doen*** als we onze democratie in

stand willen houden, en ***waarom***? Dat zijn zeker geen domme vragen. We zijn met z'n allen een beetje ***democratisch gedesoriënteerd*** geraakt. Afwachtendheid is het gevolg. Maar democratie is juist een actief werkwoord, een doe-woord, een permanent werk-aan-de-winkel-woord. Het is essentieel dat we weer beter gaan begrijpen wie, wat, wanneer kan doen om onze democratie gezond te houden en waar nodig samen beter te beschermen.

Vanmiddag neem ik u mee de grenzen over die Jacob Moleschott ook zo vaak overstak op zoek naar voorbeelden en inspiratie, op zoek naar een antwoord op de vraag naar wat iedereen die een rol vervult in elke democratie kan en moet doen om die te onderhouden en weerstand te bieden aan een autocratische dynamiek. Ik bied u een korte reflectie op de aard van onze democratische desoriëntatie. Vervolgens ga ik u persoonlijk voorstellen aan mensen die diepe indruk op mij maakten. Het gaat me erom te laten zien wie verdedigers van hun democratie werden toen die onder druk kwam te staan. Ik vertel over wat ze dachten en wat ze vervolgens precies deden. Wat ze gemeen hadden, is dat ze democratie als een permanent werk-aan-de-winkel-woord zagen en, vaak intuïtief, hun eigen rol zochten en pakten. Dat is precies waar Nederlanders die om hun democratie geven van kunnen leren. Ik zal daarvoor ook zelf enkele concrete suggesties doen.

+++

Tot 2018 werkte ik hoofdzakelijk als ambtenaar in Den Haag en als diplomaat namens Nederland in Brussel. Democratie en rechtsstaat behoorden tot mijn dossiers. Ik adviseerde daar dus dagelijks hoge ambtenaren en politici over, altijd heerlijk achter de schermen. Slechts voor een dag in de week was ik verbonden aan de Groningse universiteit – zoals ik dat nog steeds ben. Wetenschap is en blijft mijn werkelijke passie – een plek buiten de schijnwerpers om de boeken in te gaan, voor de klas te staan, in een beschermde omgeving met studenten en collega's te discussiëren en vanuit een kritische distantie stukjes te schrijven die vaak pas met grote vertraging worden gepubliceerd.

Dat veranderde in april 2019, en wel op een heel specifieke plek: een café in New York. Op een dag kwam de vermaarde Poolse rechtswetenschapper Wojciech Sadurski een praatje houden op een universiteit waar ik dat jaar werkte. Professor Sadurski was

mijn eigen leraar geweest aan het Europees Universitair Instituut in Florence waar ik tussen 2003 en 2007 een proefschrift schreef. Wojciech zag die dag onkarakteristiek bleekjes. Hij vertelde dat hij de dagen ervoor door de oprichter van de autocratische regeringspartij en de Poolse equivalent van de NOS was aangeklaagd naar aanleiding van kritische tweets.
Hij had de politieke partij met een maffiaorganisatie vergeleken, en collega-wetenschappers na de moord op de burgemeester van Gdańsk opgeroepen geen interviews meer te geven aan de publieke omroep vanwege de zeer eenzijdige en soms zelfs haatdragende berichtgeving. Sadurski bestudeerde al tientallen jaren de rechtsstaat – nu had hij opeens meerdere strafrechtelijke en civielrechtelijke smaadzaken aan zijn broek voor het uiten van zijn weliswaar scherp geformuleerde maar onderbouwde visie in het publieke debat. Hij wist even niet waar hij het zoeken moest.

Toen ik hem daar zo zag zitten voelde ik dat ik wilde helpen. Ik had echter geen idee hoe. Mijn vraag aan Wojciech, als collega-wetenschapper maar misschien wel vooral als zijn oud-student, was dus open: wat kan ik voor je doen? Ik had toen niet kunnen vermoeden dat het antwoord dat hij gaf, en dat mij in actie bracht, de jaren erna zou leiden tot talloze reizen naar Polen en Hongarije, en uitgebreid contact met rechters, journalisten, activisten, politici, burgers en andere wetenschappers over wie ik vanmiddag wil vertellen. Wat ik deed was het schrijven van een open brief met een collega-professor om Wojciech te steunen – de brief kreeg in korte tijd 800 handtekeningen van rechtswetenschappers van over de hele wereld en trok ook aandacht in Polen.

+++

Voordat ik iets over mijn andere ontmoetingen vertel, is het noodzakelijk kort aan te geven hoe autocratische politici vaak verrassend snel een anti-rechtsstatelijk draaiboek uitrollen zodra ze aan de macht komen. U heeft het ongetwijfeld al vaker gehoord. Maar het blijft voor mij verbazend hoe ontwikkelingen die logisch met elkaar ***samenhangen*** nog altijd vaak als losse bestanddelen worden besproken in plaats van als onderdeel van een bredere agenda. Autocraten pakken het overal hetzelfde aan. Ze leren meer van elkaar dan politici die zich wel aan hun bij ambtsaanvaarding afgelegde belofte houden om politiek binnen democratische kaders te bedrijven. Inderdaad, en hoe frustrerend ook, het lijkt soms of

iedereen die in democratie gelooft en binnen die kaders wil handelen op dit moment collectief als een konijn in de koplampen kijkt. Maar dat hoeft helemaal niet zo te zijn. De voorspelbaarheid van autocraten is ook hun belangrijkste achilleshiel. Ze laten zich elke dag in de kaarten kijken – maar dan moeten wij zelf natuurlijk wel echt willen gluren!

Een van de eerste lessen die ik zelf trok is inderdaad dat je autocratische politici uiterst serieus en vaak letterlijk moet nemen en je moet verdiepen in hun denkwijze. Dat gedachtegoed heeft namelijk een grote mate van interne consistentie en kan op het eerste gezicht enorm overtuigend zijn. Dat is ook waarom je altijd een goed onderscheid moet maken tussen autocratische ***politici*** en de ***burgers*** die op dit moment op hen stemmen. Burgers kunnen zeer waarschijnlijk met een goed tegenverhaal weer overtuigd worden dat hetgeen zij inhoudelijk belangrijk vinden in hun eigen belang ook binnen democratische kaders kan worden aangekaart – juist omdat autocraten nooit leveren. Ik heb dus heel vaak gezegd dat als we spraken over 'Polen' het heel iets anders is om naar de zittende regering te verwijzen dan naar 'de Polen' als inwoners van die EU-lidstaat. Het gaat mij hier puur om de daden van politici aan de macht.

Hoe overtuigend een autocratisch politiek verhaal kan zijn, realiseerde ik me voor het eerst eind 2018, enkele maanden voordat ik in New York een zeer terneergeslagen Sadurski tegenkwam. Tijdens een diner van een grote conferentie over democratie in Brussel, waar ik was uitgenodigd als spreker, kwam ik onverwacht urenlang naast een lid van het kabinet van Orbán te zitten. Niemand van de Hongaarse regeringspartij
FIDESZ was uitgenodigd terwijl de conferentie feitelijk helemaal was gewijd aan de door die partij gecreëerde uitdaging voor de EU. Met het argument 'nothing about us, without us' was deze regeringsvertegenwoordiger onaangekondigd komen opdagen en stelde zich vervolgens uiterst assertief op tijdens de discussie. De inbreng was daardoor extra ontregelend en oncomfortabel. Vele aanwezigen reageerden geïrriteerd of zelfs lacherig. Tijdens de koffiepauze ging dus niemand naar de meest relevante en interessante deelnemer van de conferentie toe – behalve ik. Nooit eerder sprak ik een dergelijk getalenteerde, goed voorbereide en fanatieke politicus zo lang en zo uitgebreid. Ik heb me ook nog nooit zo gefrustreerd gevoeld met mezelf. Ik was het met alles wat ik hoorde

Een blik in de Clubzaal van de Verkadefabriek. Foto:Maarten Sterneberg

oneens, maar had ter plekke onvoldoende weerwoord. Nog weken was ik van slag. Ik nam me daarna voor om zelf veel beter te worden in het formuleren van mijn eigen denkbeelden over democratie.

Bij autocratische politici begint het altijd met wij-zij politiek, waarbij deze politici proberen stemmen te winnen met een politieke visie die een deel van een feitelijke bevolking buitensluit of als tweederangs mensen wegzet. Het is belangrijk je te realiseren dat de mensen die in de 'zij' groep zitten en waartegen de geconstrueerde 'wij' dan zouden moeten worden beschermd, niet groot of zelfs feitelijk aanwezig hoeft te zijn. De Hongaarse regering had bijvoorbeeld heel lang een anti-migratie agenda, terwijl er vrijwel geen arriverende migrant in dat land wilde blijven. De 'zij' is ook een flexibel concept. De buitenstaanders kunnen het ene moment migranten zijn, dan mensen van een bepaalde seksuele geaardheid en vervolgens een elite, zoals rechters of eurocraten. In Polen had de autocratische regering het telkens over communistische rechters, terwijl een aantal van de moedigste rechters, zoals de huidige minister van justitie, Waldemar Żurek, die ik herhaaldelijk ontmoette, in zijn jongere jaren juist sterk tegen het communisme had geageerd. Wij-zij retoriek is ook vaak openlijk antisemitisch, zoals de manier waarop Orbán telkens bij de standaardzondebok George Soros, een Joodse Hongaars-Amerikaanse filantroop, bleef terugkomen. Zelf heb ik wel eens op een plaatje gestaan dat de Hongaarse Minister van Communicatie tweette, waarop hij suggereerde dat de afgebeelde wetenschappers door Soros zouden worden betaald.

De diversiteit aan zondebokken kan verwarrend zijn. U vraagt zich misschien af of er enige samenhang zit in wat deze politici nastreven als ze het allemaal op een verschillende ***ander*** gemunt hebben? Het antwoord is: jazeker. Maar het is waarschijnlijk niet wat direct

bij u opkomt. Het allerbelangrijkste aan het autocratische gebruik van de wij-zij-tegenstelling is dat het fungeert als een permanente politieke *afleidingsmanoeuvre*. Het gaat autocraten er om dat ze altijd naar een *ander* kunnen wijzen en nooit zelf verantwoordelijkheid hoeven te nemen in de hoop dat ze dan ook niet verantwoordelijk zullen worden gehouden voor hun acties door kiezers. Daarom is het ontzettend belangrijk om gefocust te blijven op wat autocraten *doen*, niet op wat ze zeggen. Als je dat wel doet, loop je voortdurend in *hun* gareel en kijk je permanent door een autocratische verrekijker naar de wereld. U zult die dynamiek ongetwijfeld herkennen. Autocraten zijn meesters in framing. Daarom gaat het in Nederland veel meer over migratie dan over bijvoorbeeld huisvesting of klimaatverandering.

Je stevig afzetten tegen een groep is natuurlijk nog tot daar aan toe als politiek-retorische truc. Profiel trekken en tegenstellingen creëren is in de politiek zelfs noodzakelijk. Socialisten hebben ook problemen met 'hebberige kapitalisten', die socialisten op hun beurt als 'rood gevaar' wegzetten. En milieuactivisten worden ook nog wel eens boomknuffelaars genoemd. Is stevig debatteren niet gewoon de aard van politiek?, hoor ik u denken. Zeker. Maar het probleem begint onmiddellijk bij de acties die autocratische politici aan de macht, zodra ze de kans krijgen, laten volgen op hun gedachtegoed. Die acties zetten, in tegenstelling tot de handelingen van andere politici, het democratische systeem waarbinnen elk inhoudelijk meningsverschil moet worden uitgevochten als zodanig gevaarlijk onder druk. Democratie is niet, zoals autocraten vaak beargumenteren, als zodanig een ideologie met inhoudelijke voorkeuren. Democratie is een uitgebalanceerd systeem waarbinnen een open strijd om ideeën en geld kan worden uitgevochten door het vinden van meerderheden, die door de tijd kunnen veranderen, en waarbij het laatste woord altijd aan de kiezer blijft. Autocraten ac cepteren die simpele uitgangspositie van een democratische rechtsstaat niet, of niet volledig.

Als je in werkelijkheid gevolg geeft aan een autocratische wij-zij-visie met eenzijdig beleid dat hele groepen uitsluit, staat het al snel op gespannen voet met het vereiste dat democratische besluitvorming bij meerderheid altijd met respect voor ieders minimumbelangen moet plaatsvinden. Dat staat in elke nationale grondwet en ook in bindende Europese en internationale normen van internationale organisaties, waarbij Nederland zich na demo-

cratische besluitvorming vrijwillig heeft aangesloten. Autocraten stappen met hun democratie-is-de-meerderheid-plus-één denken willens en wetens over minderheidsbelangen heen en forceren zo, en dit is bewust, een confrontatie met de eerste spelers die dit in een democratie op hun bord krijgen – rechters. Die worden er dan van beschuldigd dat ze politiek bedrijven, dat ze 'op de stoel gaan zitten van…', zogenaamd 'activistisch' zijn – u kent de kritieken. Er zit dus een logica in het feit dat rechters bijna altijd het eerste mikpunt van autocraten zijn. Dat is ook waarom de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechterlijke macht een van de eerste aandachtspunten moet zijn bij democratieverdediging, zowel bij rechters zelf als bij politici, media, activisten en burgers.

Vervolgens richten autocratische politici het vizier op anderen met een rol in de democratie die kritisch zullen zijn op een wij-zij logica die in de praktijk wordt gebracht: onafhankelijke adviesinstanties, journalisten, maatschappelijke organisaties, wetenschappers. Er wordt dan al snel gemorreld aan de wijze van benoeming van bijvoorbeeld de ombudsman, zodat er meer inhoudelijke controle op dergelijke instituten kan komen. Er worden politieke agenda's gesuggereerd bij kritische wetenschappers en opiniemakers, en er wordt op de man gespeeld in plaats van op de bal (en dan zeg ik nog niets over fysieke bedreigingen, met name richting vrouwen). Overheidsfinanciering van media en wetenschap kan afhankelijk worden gemaakt van het uitdragen van een bepaalde inhoudelijke ideologie, zoals bijvoorbeeld het geval was bij allerlei denktanks die de Hongaarse regering opzette. En publieke middelen kunnen zelfs tegen deze beroepsgroepen worden ingezet. Dat kan bijvoorbeeld door hen voor de rechter te slepen met op niets gebaseerde zaken die bedoeld zijn om angst te zaaien bij hen en collega's en kosten op te drijven, zoals dat bij Sadurski gebeurde. Tenslotte zie je heel vaak dat autocraten, nadat ze de macht hebben gegrepen willen sleutelen aan kiesrechtelijke regels, vrijwel altijd om het voor de oppositie moeilijker te maken om de macht te heroveren en om hen in ieder geval bij voorbaat te de-legitimeren.

Nogmaals, als je eenmaal in hun hoofd kijkt, zijn autocraten verbazingwekkend voorspelbaar. In hun visie is hun wil wet, ***letterlijk***. Ze streven een vorm van democratie zonder machtenscheiding en machtenspreiding na, omdat volgens hen de macht ***alleen*** bij de ***direct*** gekozen vertegenwoordigers van het volk, het parlement of de gemeenteraad hoort te liggen. Dat is volgens hen namelijk de enige

relevante afspiegeling van de 'wij', zoals autocraten dat begrip zelf kunstmatig afbakenen. Het bestuur moet die afgeleide macht slechts één-op-één uitvoeren en de rechter mag geen vragen stellen bij deze versie van onze-wil-is-wetgeving, ook niet bij het toetsen aan normen waar nationale autocraten zelf geen grip op hebben: Europees en internationaal recht.

Autocraten ontkennen op deze manier tegelijkertijd ook twee basisvereisten van de rechtsstaat. Ten eerste dat de staat zelf boven alles aan wetten, waaronder ook internationale wetten, gebonden is. En verder dat een democratie onlosmakelijk verbonden is met de rechtsstaat waarin minderheden moeten worden beschermd en iedereen toegang moet hebben tot rechters die volledig onafhankelijk en onpartijdig zijn. Autocraten willen op deze manier alle correctiemechanismen in een democratie neutraliseren en criticasters monddood maken of zelfs verwijderen. Dit is voor hen logisch omdat zij, en alleen zij zelf, pretenderen te weten wat hun imaginaire 'wij' nodig heeft. Tegelijkertijd blijven ze hangen in dat imaginaire. Ze willen namelijk nooit zelf verantwoording afleggen aan de werkelijke mensen van vlees en bloed die ze zeggen te vertegenwoordigen. Als het namelijk misgaat, en het gaat vrijwel altijd mis, ligt het ***altijd*** aan iemand anders. Autocratie is een wereld zonder spiegels om je eigen acties eens kritisch te beschouwen. Het is ook een recept voor stationaire politiek waarbinnen maatschappelijke problemen onopgelost blijven.

Dit is het soort politiek dat we overal ter wereld steeds meer de kop op zien steken. *Dit* is de aard van de democratische recessie. Het is zo veelomvattend en veelzijdig dat we ons democratisch gedesoriënteerd voelen. Er is zeker nog geen coherente remedie tegen gevonden. En daar zal ik vanmiddag ook niet mee kunnen komen, vrees ik. Autocratie is eenzijdig. Democratie is veelzijdig. Het moet permanent met meerdere belangen tegelijk rekening houden, juist omdat iedereen afwisselend in de minderheid en meerderheid kan zitten. Democratie is daarom ook vaak frustrerend, en kwetsbaar voor verwerping. Democratie is dus ook moeilijker intuïtief en invoelbaar te maken. Maar in de wetenschap, en Jacob Moleschott had dit ongetwijfeld beaamd, is het belangrijkste vaak het stellen van de juiste vraag: we winnen al de helft als we een deel van onze democratiedesoriëntatie kwijtraken en beter weten waar we met z'n allen middenin zitten. In die wetenschap kunnen we ons dan beter positioneren en wapenen.

+++

Bestuderen wat spelers die de democratie tegen deze dynamiek proberen te beschermen precies doen is een goede bron van inspiratie. Bij mijn wetenschappelijke studie naar Hongarije en Polen volgde ik er een heel aantal, zowel in die landen zelf als erbuiten waar velen hen hielpen. Over deze mensen wil ik u nu zoals beloofd kort iets vertellen. Allemaal reikten ze naast inspiratie ook voorbeelden aan voor een antwoord op de vraag naar wat je concreet kan doen om democratie inhoud te geven, en waar nodig beter te beschermen.

Op een koude en natte najaarsdag in 2019 was ik in Warschau om daar een van de tegen Wojciech Sadurski aangespannen rechtszaken persoonlijk bij te wonen. Wat ik daar zag staat nog altijd op mijn netvlies gebrand. Sadurski werd bijgestaan door twee pro bono advocaten van het advocatencollectief Wolne Sądy, wat 'Vrije Gerechten' betekent. Dit was opgezet door vier commerciële advocaten die zich zo'n zorgen maakten over de situatie in hun land en het rechtssysteem waarbinnen ze als advocaten moesten werken, dat ze de handen ineen hadden geslagen om een groot deel van hun tijd gratis te werken aan het beschermen van democratie. Naast mij op de publieke tribune zaten activisten die de zitting filmden zodat tienduizenden mensen het live via Facebook konden volgen. Er waren oppositiepolitici aanwezig, driftig schrijvende journalisten en ook een Poolse professor en oud-rechter in het Constitutioneel Tribunaal, Miroslav Wyrzykowski – hij komt straks nog even terug. Naast de beduusd kijkende rechter waren er ook twee vertegenwoordigers van het Poolse Openbaar Ministerie die duidelijk een politieke instructie hadden gekregen om deze zaak aan te spannen en agressief het woord voerden. De zittingszaal was die morgen een democratie onder druk in een notendop.

De aandacht ging natuurlijk erg uit naar Sadurski, met zijn gezicht naar de rechter, staand achter een houten lessenaar, als verdachte in plaats van leraar. Maar ik spreek geen woord Pools. Het hele schouwspel beleefde ik dus als een stomme film. Zo probeerde ik me al in die zaal in te beelden in welke situatie de rechter die deze zaak moest behandelen zich opeens bevond. Plaats jezelf even in haar schoenen: als ze deze overduidelijk politiek ingestoken maar juridisch uiterst zwakke zaak ten faveure van het OM zou be-

slissen, zou ze de expertise aan de basis van haar onafhankelijkheid en onpartijdigheid geweld aan doen. Als ze haar juridische kompas zou volgen, zou dat consequenties kunnen hebben voor haarzelf. Ze bleek een bijzonder goede én moedige rechter en besliste uiteindelijk ten faveure van Sadurski. Maar moeten we in een democratie moed verwachten van onze rechters? Of zou professionaliteit voldoende moeten zijn? De aanklagers gingen sowieso direct in hoger beroep.

Onafhankelijke Poolse rechters en openbare aanklagers organiseerden zich snel binnen Polen nadat de autocratische partij Recht en Rechtvaardigheid in 2017 voor de tweede keer aan de macht kwam. Beroepsorganisaties als IUSTITIA en Themis waren heel goed in het geven van begrijpelijke voorlichting via sociale mediakanalen en in de media, juist omdat ze uit Hongarije hadden geleerd dat een rechterlijke macht erg snel politiek kan worden gecontroleerd. Poolse rechters hadden al over de grens gekeken. Een van de zaken die ze al snel door hadden was dat het nodig was om de verbondenheid met andere Europese rechters te benadrukken. Samen sta je sterker. Zo kwamen in januari 2020 honderden rechters van over heel Europa naar Warschau om in de 'mars van de duizend toga's' mee te lopen. Hun werkwijze is een belangrijke inspiratiebron en les voor rechters in Nederland en andere Europese landen.

Wat minder bekend is, maar wat ik zelf heb ervaren, is dat sommige Hongaarse rechters ook bijzonder moedig waren zelfs al stonden zij nog veel sterker onder druk. Ik herinner me een lang telefoongesprek met een bestuurslid van een Hongaarse rechtervereniging over de manier waarop rechters zaken kregen toegewezen voor behandeling. Een thema dat belangrijk was, omdat de Europese Unie geld inhield richting Hongarije omdat op politieke gronden verdelen van zaken onwenselijk is. Er was echter een groot verschil tussen wetstekst en praktijk, en dat was cruciaal om van een insider te leren. Ik zag op mijn werkkamer in Princeton een zeer gepassioneerde rechter op mijn scherm. Maar het feit dat de rechter alleen na veel aandringen, alleen met mij en alleen op de achtergrond wilde praten, gaf wel aan welke druk deze rechter bloot stond. Tegelijkertijd is het mooi te kunnen rapporteren dat juist deze rechter nu president is geworden van de eigen rechtbank. Dat geeft veel hoop voor een herstel in Hongarije.

Bij mijn werk in Polen en Hongarije kwam ik heel veel erg op

democratie gerichte journalisten tegen. Journalistiek is niet alleen belangrijk voor het scherp houden van de macht die namens iedereen wordt uitgeoefend. We realiseren het ons niet eens, maar bijna alles wat wij als burgers te weten komen via officiële media en de keuzes die daarbij worden gemaakt in wat wel en niet zo relevant is, is de vrucht van journalistiek werk. Maar tegelijkertijd – en ook dat wordt nog wel eens vergeten, ook door journalisten zelf – is dat journalistiek ook zelf ongelooflijk afhankelijk is van de bescherming die de rechtsstaat biedt. Het is belangrijk dat je je als journalist op alleen journalistiek werk kan richten en niet op eindeloze rechtszaken die worden aangespannen naar aanleiding van je werk. Sommige onafhankelijke kranten in Polen moesten tussen 2020 en 2023 ruim tien procent van hun hele budget reserveren om advocatenkosten te kunnen betalen voor alle door de regering tegen hen aangespannen zaken. Bovendien ben je als journalist ook afhankelijk van de medewerking van de overheid. Als je journalistiek verslag wilt doen, is het bijvoorbeeld wel belangrijk dat communicatiemedewerkers van ministeries überhaupt de telefoon opnemen als ze worden gebeld door onafhankelijke journalisten – iets wat in Hongarije onder Orbán in de laatste jaren niet meer gebeurde. Wat er met journalistiek gebeurt, is dus een erg belangrijke graadmeter voor de staat van democratie.

In zowel Polen als Hongarije gaf ik geregeld interviews aan journalisten van onafhankelijke kranten. In Hongarije waren die vaak overgekomen van mediabedrijven die door de regering Orbán direct of indirect waren overgenomen – waarna die media al snel niet langer objectief verslag deden. Ook Polen had nog enkele goede en totaal onafhankelijke kranten. Al deze nieuwsbedrijven kregen echter geen overheidsfinanciering en waren dus vrijwel geheel afhankelijk van lezersabonnementen. Het bleef vaak een grote uitdaging om de organisatie dan financieel gezond te houden, met name op de wat langere termijn. Weinig mensen zien betalen voor nieuws als iets volkomen logisch, juist omdat er zoveel gratis informatie beschikbaar is. Denk bijvoorbeeld aan alles wat tot ons komt via sociale media, via algoritmische filters die niet journalistiek zijn. Toch is en blijft professionele journalistiek van levensbelang in een democratie, met name in tijden dat autocratische politiek de kop opsteekt. Mijn eigen blik op wat goede journalisten doen ***achter*** de paywall, die vaak zoveel irritatie opwekt, heeft me alleen maar verder gesterkt in dat gevoel. Een paywall zou voor een nieuwsconsument niet als een barrière moeten voelen maar als een herinnering

en uitnodiging om in je eigen democratie te investeren.

Zowel in Polen als Hongarije speelden activisten in het maatschappelijk middenveld een enorm belangrijke rol bij het aankaarten van de gevolgen van de acties van autocratische politici. Net als voor andere wetenschappers vormden rapporten van organisaties als Amnesty International en het Helsinki Comité ook voor mij vaak bijzonder nuttige informatie om de situatie goed te kunnen volgen. Activisten moesten echter in steeds moeilijker omstandigheden werken en werden zelf vaak een doelwit. András, die bij het Hongaarse Helsinki Comité verantwoordelijk was voor het vragen van aandacht voor de positie van migranten en die vele zaken hielp aanspannen, en won, bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, vertelden enkele van mijn Groningse studenten in hun podcast eens over wat hem een paar jaar eerder overkwam. Op een morgen werd hij wakker van alle berichten op zijn telefoon. Hij bleek op de voorpagina te staan van een roddelkrant met een gefabriceerd verhaal. De bedoeling was duidelijk: hem uit zijn evenwicht brengen en een toontje lager laten zingen. András liet zich niet intimideren. Maar niet iedereen is András en dit soort dingen gaat je vanzelfsprekend niet in de koude kleren zitten, weet ik ook uit eigen ervaring.

Ook het werk dat maatschappelijke organisaties doen is afhankelijk van donaties. Die moesten in Hongarije op een gegeven moment voornamelijk uit het buitenland komen. De regering Orbán had namelijk een verplichting geïntroduceerd om namen van donateurs op de website te publiceren, wederom om donateurs af te schrikken. Het Europese Hof van Justitie in Luxemburg beoordeelde jaren later dat dit een onrechtmatige vereiste was. Maar vele donateurs waren toen al afgeschrokken en vertrokken. We kunnen allemaal proberen minimaal één organisatie te steunen die werkt aan een onderwerp dat we belangrijk vinden. Ik heb zelf gezien hoeveel verschil dit soort organisaties maken.

Op 10 oktober 2021 nam ik voor het eerst in mijn leven deel aan een demonstratie als wetenschapper. Het was niet in Nederland, maar in Warschau. Op 7 oktober had het niet langer onafhankelijke Poolse Constitutioneel Tribunaal verklaard dat Europees recht geen automatisch voorrang meer had in Polen. Zo werd met één pennenstreek een van de grondregels van Europees recht terzijde geschoven. Dit betekende feitelijk dat dit politiek gecontroleerde

orgaan op een vertrek uit de EU, een Polexit, aanstuurde. De reden voor deze actie was dat de hoogste Europese rechters hadden verklaard dat een aantal hoge Poolse rechters niet langer voldoende onafhankelijk en onpartijdig waren. Oppositieleider Donald Tusk had direct opgeroepen tot protest. Daaraan werd massaal gehoor gegeven. Ik zag vreemden elkaar omhelzen en zwaar geëmotioneerde mensen luisteren naar speeches van politici en activisten. Ik zag hoeveel kracht mensen putten uit elkaars aanwezigheid, uit de gezamenlijkheid van vechten voor het voortbestaan van hun democratie en een Polen in het hart van Europa. Het is de energie die ik nu ook voel als ik in Oekraïne ben. Demonstreren voor of tegen dingen die je belangrijk vindt is een evidente democratie-is-doen methode voor iedere burger.

Gaandeweg de demonstratie had ik van iemand, die zich waarschijnlijk afvroeg wat een evidente niet-Pool daar deed, na een spontane zoen op mijn wang ook een EU vlag in de hand gedrukt gekregen. Ik had die nog vast toen ik na afloop van de demonstratie aankwam bij het restaurant waar ik had afgesproken met Miroslav Wyrzykowski – de oud-rechter in het Poolse Constitutioneel Tribunaal en hoogleraar rechten die ik voor het eerst had ontmoet bij de rechtszaak tegen Sadurski. Miroslav vroeg aan het eind van de avond tot mijn verrassing of hij mijn vlag mocht hebben. Enkele weken later gaf hij die vlag een prominente plek in zijn afscheidsrede als professor bij de universiteit van Warschau. Een van de belangrijkste lessen die ik van dit ontroerende gebaar leerde is iets dat ik nooit had verwacht: solidariteit over grenzen heen is niet zacht maar absoluut essentieel. Mensen die thuis strijden voor het beschermen van democratie halen er veel steun uit. Sadurski putte kracht uit de door 800 collega's van over de hele wereld ondertekende brief. Poolse rechters waren tot tranen toe geroerd toen collega's in hun toga's begin 2020 naast hen liepen door de straten van Warschau. En ik word nog steeds wel eens aangesproken door wildvreemde mensen in Polen en Hongarije die ooit een interview van me lazen in een onafhankelijke krant en me vertellen hoe fijn het destijds was om interesse te merken bij iemand van buiten die simpelweg op het belang van democratie wees.

Misschien wel het meest indrukwekkende gesprek dat ik ooit voerde over het zelf opkomen voor democratie als die onder druk komt en wat je dan concreet kan doen, vond eind 2024 plaats op

een totaal onverwachte plek: een restaurant in Londen. Ik was te gast bij de kerstborrel van het Komitet Obrony Demokracji UK (KOD UK), een in 2016 door Poolse expats opgericht burgercomité voor het verdedigen van de Poolse democratie. Ik kwam naast een man van midden vijftig te zitten, Janusz. Hij bleek een van de bestuursleden. Het was geen makkelijke gesprekspartner, want zijn Engels was erg beperkt en ik spreek zoals gezegd geen woord Pools. Gelukkig bleek hij erg handig in het gebruiken van de vertaalfunctie van Google, juist omdat hij als chef in een keuken van een Londense pub met mensen van over de hele wereld werkt die hij soms aanwijzingen moet geven in hun eigen taal over hoe je 'Bangers and mash' moet bereiden.

Janusz werd lid van KOD UK toen het werd opgezet. Voor hem was dit een logische stap. Hoewel hij in Londen woonde en werkte, bleef hij iedere dag Poolse kranten lezen. Zo hield hij ontwikkelingen thuis bij. Hij las over druk op rechters en andere pijlers van de democratie. Gaandeweg ontstond het gevoel dat hij *iets* moest doen om ervoor te zorgen dat Polen niet weer zou afglijden naar de onvrijheid van zijn jeugd. Hij bezocht alle KOD UK activiteiten. Dat klinkt logisch voor een bestuurslid, maar het is zeker niet vanzelfsprekend. Hij moet vaak vrij nemen of weken van tevoren diensten ruilen met een collega. Op de dag zelf moest hij dan vaak smeekbedes van zijn baas trotseren om toch te komen werken, omdat er altijd te weinig mensen zijn in de keuken. Maar voor Janusz is dit een kwestie van prioriteiten: je moet actief opkomen voor de maatschappij waar jij en je kinderen in willen leven.

En Janusz en zijn medebestuurders maakten zo een groot verschil. Er waren altijd journalisten bij KOD UK activiteiten, zodat Polen in het Verenigd Koninkrijk in het nieuws bleef. Mede door de acties van KOD UK was de Britse regering ook consistent erg kritisch op de autocratische Poolse regering en bleef het op de noodzaak hameren om democratie te beschermen. Poolse rechters die Londen bezochten om te vertellen over wat hen thuis overkwam, waar ik een paar keer bij was, vertelden me 's avonds in het hotel hoe ontzettend veel steun ze ondervonden van de uitnodigingen. Janusz, een doodnormale maar tegelijkertijd zeer bijzondere man, leert ons dat opkomen voor democratie geen geleerde of linkse hobby is: democratie is een werk-aan-de-winkel-woord voor iedereen. Democratie is een kwestie van persoonlijke prioriteiten.

Tenslotte, het lijkt tegenwoordig nogal eens te worden vergeten, maar politici zijn geen noodzakelijk kwaad in een democratie. Ze zijn juist noodzakelijk voor bescherming en verandering. Bij mijn werk heb ik tientallen politici in Polen, Hongarije, Nederland en in het Europees Parlement ontmoet. Velen waren geïnteresseerd in hoe democratie beter beschermd kon worden. In Nederland werden bijvoorbeeld Kamervragen gesteld over de zaak Sadurski. In Europa waren het parlementariërs die erop bleven aandringen dat geld moest worden ingehouden richting de Poolse en Hongaarse regeringen zolang die de democratie onder druk bleven zetten. Zo deed ik bijvoorbeeld zelf met twee Amerikaanse collega's een studie in opdracht van een Duitse Europarlementariër naar de juridische mogelijkheden om geld in te houden richting de Hongaarse regering als gevolg van druk op de rechtsstaat. Door de politieke druk vanuit het Europees Parlement kwam die inhouding er, wat essentieel was voor het faciliteren van het tegengaan van nog sneller democratisch verval. Uiteindelijk wisten democratisch georiënteerde politici in Polen en Hongarije verkiezingen te winnen, simpelweg omdat ze met energie en visie tegen hun autocratische opponenten ingingen en stemmers wisten over te halen tot verandering.

Dat gaat allemaal niet vanzelf. Het is essentieel dat een diverse groep van gemotiveerde burgers de politiek in wil blijven gaan om te acteren op de vele verschillende stemmen in de samenleving en zo samen vorm te geven aan de publieke zaak. Het is makkelijk om aan de zijlijn te blijven en te klagen. Het is een onderdeel van democratie-als-werkwoord om serieus na te denken of je zelf een keer wilt proberen politieke verantwoordelijkheid te nemen.

+++

Wat kunnen we nu van deze ontmoetingen met Hongaarse en Poolse verdedigers van de democratische rechtsstaat leren als Nederlanders? Op welke manieren is democratie een werkwoord? Er zijn een paar lessen.

Als burger kan je veel helemaal zelf doen.

Betaal voor je nieuws zodat je toegang hebt tot journalistiek

gefilterde informatie en onderzoek. Wees tegelijkertijd veel kritischer op informatie die niet journalistiek gefilterd is. Het gezegde 'if it's free, you are the product' klopt. En misleidende of opzettelijk onjuiste informatie is helemaal niet kostenvrij in een democratie. Wij betalen dan zelfs de rekening.

Steun maatschappelijke organisaties. Of zet iets nieuws op als je vindt dat een thema meer aandacht verdient.

Spendeer wat uren aan de goede zaak. Meld je aan voor vrijwilligerswerk, zoals bij een sportkantine, voedselbank of de brandweer. En beperk je blik niet alleen tot Nederland. Een organisatie als Protect Ukraine doet bijvoorbeeld vanuit Nederland fantastisch werk voor Oekraïne, juist om daar op die manier direct en indirect de democratie te helpen beschermen.

Ga de straat op als je je ongenoegen of steun kenbaar wilt maken, ook als je een dienst moet ruilen of een dag moet vrij nemen. Het is een investering in je eigen leven.

Ga altijd stemmen. En word lid van een politieke partij die belooft de idealen waar jij ook in gelooft na te streven binnen de democratische spelregels. Denk ook na of je zelf politiek actief wilt worden, of je nu een diploma hebt gehaald of niet.

Dat is allemaal vrij eenvoudig. Maar democratie is dus wel een kwestie van gewoon doen. Het is een actief werkwoord.

Tegelijkertijd moeten we ook focussen. Nu we een deel van onze democratische desoriëntatie kwijt zijn, weten we namelijk ook waar we prioriteit aan moeten geven en waar we op dit moment scherper op moeten zijn.

Het is in Nederland verstandig om haast te maken met plannen om rechterlijke onafhankelijkheid te verstevigen, bijvoorbeeld door rechters een eigen budgetlijn te geven in plaats van hen op het budget van het Ministerie van Justitie en Veiligheid te laten. Autocratische politici aan de macht kunnen naar een 'wie betaalt, bepaalt' logica grijpen, en dat kan dan snel op gespannen voet komen met rechterlijke onafhankelijkheid.

We moeten ook heel alert zijn als rechters kritiek krijgen. Natuurlijk is discussie over de inhoud van rechterlijke uitspraken goed. Maar als het doel van politici of andere critici is om de schuld van hun ***eigen*** inactiviteit of ineffectiviteit bij het vinden van een nieuwe meerderheid om wetgeving aan te passen bij een ***ander*** te leggen, in dit geval een rechter, weten we nu dat we in de gevarenzone kunnen komen. We mogen van een Minister van Justitie en alle andere politici verwachten dat zij ***altijd*** voor een camera stappen om het zonder enig voorbehoud op te nemen voor de rechterlijke onafhankelijkheid. Als zij dat niet doen of zelfkritiek gaan leveren, moeten we ons zorgen maken en dat uiten. En we moeten dan ook als advocaten, ondernemers en burgers om rechters heen gaan staan. Iedereen kan tenslotte in het leven in een situatie komen dat een onafhankelijke en onpartijdige professional jouw situatie moet beoordelen. Rechters kunnen niet parttime onafhankelijk of onpartijdig zijn, afhankelijk van het thema dat ze moeten beoordelen.

We moeten in Nederland ontzettend kritisch zijn op discussies over inperking van demonstratierecht. Demonstreren kan net als staken enorm irritant zijn voor anderen. Maar dat is de aard van het instrument. Zolang je een demonstratie netjes aanmeldt en de wet niet overtreedt of anderen in gevaar brengt, moet een demonstratie gewoon worden gefaciliteerd en beveiligd. Altijd. Demonstraties geven ons als samenleving een graadmeter van wat door politici niet goed wordt opgepakt, of welke ideeën gevaarlijk worden genormaliseerd. We moeten dat kunnen blijven zien.

Commerciële advocaten moeten meer tijd vrij maken voor pro bono werk, met name voor juridische verdediging op terreinen waar autocratische politici het in hun draaiboek op gemunt hebben. Advocaten verdienen hun geld op basis van een functionerend rechtssysteem. Ze hebben dus ook een actieve verantwoordelijkheid om dat systeem en onze democratie meer algemeen te onderhouden. Als er gekort wordt op rechtsbijstand, is het ook een verantwoordelijkheid van die sector zelf om in dat gat te springen.

Burgers moeten, zoals gezegd, journalistiek steunen. Als er bezuinigd wordt op publieke media, moet het een aandachtspunt zijn welke programma's dan verloren gaan. Zijn die belangrijk voor

onze informatiepositie? Helaas moet financiering voor entertainment dan misschien maar even op een lager pitje. Tegelijkertijd mogen we van journalisten verwachten dat ook zij zich verdiepen in autocratische politiek. We mogen ook verwachten dat deze vakmensen zich realiseren dat ze alleen zelf hun werk kunnen doen bij de gratie van het bestaan van een democratische rechtsstaat. Zij moeten voorbereid interviews in gaan, feiten leidend laten zijn, en feitenvrij opererende politici en opiniemakers confronteren en niet zomaar kritiekloos de ruimte geven. Een debat heeft niet altijd twee gelijke kanten als een van de twee kanten een loopje neemt met feiten of hele bevolkingsgroepen uitsluit. Journalisten moeten weer meer gaan opereren vanuit een kritische distantie. Anders moeten we ze zien als opiniemakers. En die maken geen aanspraak op dezelfde bescherming als journalisten.

Politici doen moeilijk werk. Als ze dat doen met respect voor en binnen de basisregels van de democratische rechtsstaat, zoals ze allemaal beloven als ze hun ambt aanvaarden, verdienen ze onze steun en respect. Stuur politici die je bewondert dus ook eens een bericht van steun. Er is zoveel negativiteit, maar velen van hen doen heel goed werk onder moeilijke omstandigheden. Je zult hen nieuwe energie geven als je je bewondering onder woorden brengt. Een democratie kan niet bestaan als we alleen schelden richting degenen die verantwoordelijkheid nemen en die verantwoordelijkheid ook proberen waar te maken in het algemeen belang. Als politici echter hun eed geweld aan doen, moeten we daar iets van zeggen. Wij zijn namelijk het volk dat zij pretenderen te vertegenwoordigen. En we bestaan in het echt, niet alleen in de verbeelding van autocratische politici.

Moleschott werd beroemd met de bewering dat elke gedachte, elk gevoel en het bewustzijn uiteindelijk een fysieke oorsprong heeft: Ohne Phosphor keine Gedanke – zonder fosfor geen gedachte. Ook democratie is een levend organisme, met vele verschillende organen, dat continu gevoed moet blijven worden. Wij – jij en ik samen – staan er in eerste instantie zelf voor aan de lat om het in leven te houden. Iedere dag weer. Dat is waarom democratie een actief werkwoord is. Dat is waarom democratie een permanent werk-aan-de-winkel-woord is.

Dank voor uw aandacht.